

Якубовська-Кравчик К.
кандидат філологічних наук
Варшавський Університет (Польща)

ПОГРАНИЧЧЯ А ПРОСТІР *SACRUM*

У статті здійснено аналіз польсько-українського пограниччя і його відображення у польській літературі другої половини ХХ ст. Авторка статті розглядає процес надання значення простору у авторів, дитинство чи молодість яких пройшли в Україні.

Ключові слова: пограниччя, простір.

В статье осуществлены анализ польско-украинского пограничья и его отражения в польской литературе второй половине ХХ в. Автор статьи рассмотрела значение пространства в произведениях тех авторов, детство и молодость которых прошли в Украине.

Ключевые слова: пограничье, пространство.

The paper deals with the Polish-Ukrainian borderland and its image in the literature of the second half of the 20th century. I investigate the process of mythologization of that space in the memory of authors who had spent their childhood there.

Key words: borderland, space.

У своїх дослідженнях на тему пограничного простору *sacrum* я звертатимусь перш за все до терміну пограниччя, у розумінні, запропонованому Антонією Клосковскою, а значить у людському досвіді. Таким чином, найістотнішим буде для мене показати пережите спільнотою та способи його вербалізації. Кордони, які мене цікавлять, це території, проникненні польською та українською культурою, які збагачувалися і вступали між собою в діалог. Дослідницьким матеріалом для згаданого простору мені також послужать тексти зі спогадами польських авторів (Станіслава Лема, Анджея Хщюка, Корнелія Макушинського, Яна Парандовського, Льва Калтенберга та ін.).

Почнемо ці обговорювання від визначення ролі, яку в у житті людей відіграє оточуючий їх простір. Ствердження, що кожна людина мусить жити у якомусь оточенні чи області і, що особли-

вості цього оточення значно впливають на стиль та якість життя, звичайно не є новаторським. Так само легко погодимося з тим, що перетворення простору та управління ним, в якості одного із суттєвих аспектів функціонування цивілізації в цілому, також є важливою частиною заробітку більшості людей. Найбільш цікавим, з нашої точки зору, є позаекономічний вимір простору. Його значимість і значення виходять далеко за рамки можливості інструментального користування засобами цього виміру. Спільноти і окремі одиниці приймають участь у складних процесах передачі значення, надання значимості, одним словом, накладають на фізичний простір символічний і емоціональний вимір. Така діяльність має важливе значення у будь-якому суспільстві, починаючи від найпримітивніших. Дослідження антропологів дозволяють відкрити складені системи вір, обрядів і табу, пов'язані з конкретними місцями, які дозволяють освоїти дику і небезпечну околицю, зробити з невивченого „хаосу” приємний для людини, несучий захист та їжу, перевірений світ, „космос”. Характерним елементом даного процесу є формулювання свого виду географії, яка вказує, наприклад, на центр приборканого простору, як центр всесвіту. Хоча процес засвоювання простору шляхом надання йому спеціальних значень протікає по іншому у високо розвинутих суспільствах, але має не менше значення для функціонування групи.

Процес надання значення простору не обмежується макросуспільним рівнем. За своїми правилами і з користю для себе його практикує кожна суспільна група і індивідуально кожна людина. Допомогою у подальшій частині обговорення може стати різниця між простором та місцем, яка зустрічається в літературі предмету. Як пише Ханна Лібура, *„Те, що є [...] простором, є чужим і абстрактним, [і] стає місцем по мірі пізнання та надання нами значень”* [Libuga 1990: 56] Посилаючись на працю Флоріана Знанецького, авторка стверджує, що процес надання значення простору здійснюється відносно якоїсь загальної системи значення – релігійної, економічної, естетичної і т.п. Не варто однак розуміти це

ствердження, наче те явище мало характер вторинний чи похідний. Його поширеність у людських суспільствах чітко вказує, що воно є виразом невід'ємної сутності людської натури.

На скільки саме явище накладання на фізичний простір сітки понять, символів і значень можна визнати за культурне узагальнення, на стільки ефект його щоразової реалізації не мусить бути легким для передбачення; зазвичай його не можна вивести з фізичних чи економічних ознак. *«Місце для нас можуть визначити об'єктивні координати, але й також його особливі ознаки, краса пейзажу, пов'язані з ним події на стільки важливі, що в людську пам'ять вкоренилася біографія, народження, час дитячих років, вічний спочинок близьких і т.п. Кожна околиця наповнена особливими, таємничими, пробуджуючими страх, харизматичними, прекрасними місцями, такими, в яких зустрічаються закохані і, які залюднені вампірами та чарівницями»* [Liburga 1990 : 66]

Обговорювана література дає прекрасну нагоду для знаходження „особливих, таємничих місць”. Як точно зазначив Станіслав Уляш, в літературі кресів *«можна [...] говорити про явище „освоєння” простору і про створення на полотні дійсно існуючої карти – символічної топографії, що промовляє крізь місця, наділені цінностями. [...] Такі численні в літературі кресів мотиви річок, озер, курганів, долин, лісів, ярів, степів, трактів та доріг, замків, станиць та дворів, садів і парків, не є пейзажними краєвидами, а лиш художнім кодом мовлення про дії пограничної території та найближчої серцю вітчизни. Географічний простір і історичний час підлягають видозміні в такий часопростір культури, яка зазвичай шляхом сакралізації оцінює родинні сторони, в значенні пошуку в них глибоко скритого сенсу»* [Uliasz 2001: 29]

Представлені авторами образи краєвидів не є правильними відображеннями фізичних місць, і збереженими в пам'яті уявленнями про них. Кожен елемент представлений, як свідок бурхливої історії і це на багатьох її площинах.

Здається, що в описах назавжди загублених місць, автори пробують вловити їх специфіку, перейнятися їхнім вже неіснуючим духом. Про значення простору, яке не провадить до фізичного його образу, стверджує Корнель Макушинський в „Uśmiechu Lwowa” („Посмішка Львова”) : *«Легко побачити у кожному місці, що є його кам'яним тілом; легко пізнати його пам'ятки та прочитати із трухлявих слідів його історію; чуже місто можна пізнати навіть з малюнків, книжок, оповідань. Важко побачити душу міста. Воно відкриває її тільки тим, хто його любить»* [Makuszyński 2004 : 55]

Творці намагаються приблизити читачу свій досвід місця, але разом з тим відновити його у власній пам'яті. Не тільки подати суху інформацію про нього, а й знайти у ньому своє, часом вже давно забуте відношення, відобразити свій спосіб його розуміння, поділитися ним з іншими. Як пише С. Вінсенз, *«краєвиди це, звичай, не тільки живописні та візуальні ефекти, але й глибина по якій ми ступаємо, на якій працюємо, її хвилястість або рівнинність, її води – моря, ріки чи болота – її повітря, яке ми вдихаємо: те що допомагає здійснити рухи людині, що формує його кроки, працю, руки та ноги, його поставу, можливо, навіть його дихання»* [Nadaczek 1999 : 23] Досвід місця в найглибшій постаті може тлумачитись, як згода на те, щоб воно формувало одиницю і встановлювало його подальшу долю. У дорослому житті ми залишаємось чутливими до цих елементів і ознак, які оточують наш простір, які характеризують околицю, де ми підростали.

Дитяча уява оживляє природу, присвоює деяким її елементам виняткове значення. І тут до наших досліджень підключається сакральна категорія, тому що, як батьківський дім, так і земля нашого дитинства, часто з роками вважається святою. Для цього зупинимось на короткому обмірковуванні про саме поняття сакральне та його розуміння. Цей термін походить від латинського слова *sacer*, тобто «релігійна відмінність», що вживається у сенсі як позитивному, так і негативному. Так визначались події, особи чи

предмети, які відрізнялись якимисьь особливими позитивними ознаками. Поняття сакральне у нашому розумінні цього слова перший раз було вжите у французькій соціологічній школі. Із сучасної перспективи за творців сьогоднішнього розуміння цього терміну і його контексту варто признати Генріка Хуберта, Марселя Мосса і Еміля Дюркгейма. Сакральне є мостом, який провадить від земного до духовного, а тому від звичайної реальності до таємниці досвіду «відмінності». Цей перехід також відображається на способі переживання часу – від часів профану, який володарював як одиниця, до сакрального часу, який належить до суспільства. Це разом з іншим пізнаним життям на відмінній землі, бо прикордонній, багатше спадщиною інших культур, у надзвичайно чіткій спосіб визначають проаналізовані нами тексти, такі як «Ziemia Księżycowa» («Місячна Земля») А. Хцюка, «Chleb kulikowski» («Куліковський Хліб») М. Гемара, «Ułamki stłuczonego lustra» («Кусочки розбитого дзеркала») Л. Кайзенберга, «Uśmiech Lwowa» («Посмішка Львова») К. Макушинського, «Zegar słoneczny» («Сонячний годинник») Я. Парандовського.

Статистичні дані показують, що в тридцятих роках двадцятого століття у Львові проживало понад триста тисяч жителів, у тому числі тридцять тисяч Євреїв і п'ятнадцять тисяч Українців, у селах співвідношення було інше, переважно домінувало українське населення. Території кордону були простором для зустрічі багатьох націй. Як точно зазначив С. Уляш: „Одна культура в очах іншої культури відкривається більше та глибше. Це дає можливість побачити себе і власну культуру у дзеркальному відображенні інших культур. Крім того, досвід спілкування з представниками різних культур переростають у такі відносини, де „чужий” перестає бути „чужим”, а стає лише „іншим” [S. Uliasz 2001 : 29].

Багатокультурний досвід перетворювався у щоденний досвід молододі людини, тому що на цих територіях багатство нації було насправді надзвичайно велике:

*Są wpływy, ruskie i włoskie,
Niemieckie, czeskie i madziarskie,
Włoskie i greckie i żydowskie,
Tureckie nawet i tatarskie,
Wszakże to wszystko z sznytem lwowskim
Spolszczone zaraz i batiarskie
I śpiewne oraz obrazowe,
Wskroś przeniknięte z miejsca Lwowem*

[A. Chciuk [в] Hadaczek 1999 : 23].

Як вже згадувалося, на цей вид міфологізації обговорюваного простору накладається специфічне спотворення часового виміру. Час немає в аналізованій літературі згадуваної лінійної форми, яка впорядковує події відповідно до дійсної хронології. Ми, скоріш за все, маємо справу з циклічним нав'язуванням давно минулих часів, спробами заперечення плину часу взагалі. Цю літературну ознаку легко зрозуміти внаслідок результату сильного емоційного зв'язку з родинними сторонами.

Повертаючись до обговорення про сакральне, не можна також не згадати таких прізвищ, як Рудольф Отто чи Мірча Еліаде. Згідно цього останнього сакрального це стремління до таємниці, яке вписане в одвічну натуру людини. Тільки те, що проникнуте святістю має справжню цінність, святістю, сформованою на зорі діянь і цілої історії, це прагнення повернутися до первинного раю; всі людські дії заповнює ностальгія за прапочатком.

Для авторів, яких тексти ми аналізуємо про їх дитинство чи молодість, пройдені на польсько-українському культурному пограниччі, є, власне, часом аркадським, а простір запам'ятався з наймолодших років відображенням біблейського раю, який так сильно закарбувався у пам'яті, що аж повністю визначив його подальше життя. Автори, роботи яких ми вивчали, приписують йому красу, яка не зустрічалась у жодному іншому куточку світу: «*Їх магія [гір-КJK] і краса повинні бути міцними і непорушними, оскільки, коли я сумую за сторонами моєї молодості, мені не стільки*

бракує Дрогобича, Львова і Прикарпаття з його лагідним і чистим в лінії і кольорі краєвидом, скільки власне брак – а сум це брак! – тих наших гір: це постійний, незважаючи на те, що стільки років накладались на мене інші справи та краєвиди, найчастіший елемент моїх снів. Люди вмирають, спогади вивітрюються, стираються і просто в'януть, опадають, а цвітуть і виростають нові, лиш спогади про тамті гори прекрасні у мені, захоплюють щораз більше, аж стискає у серці і весна в голові! Ми знаходимось у краєвидах нашої юності, зазвичай ув'язненими!» [Chciuk 2002 : 66]

Молода людина проходила через цей простір у спосіб містичний, зустрічалася таким чином з сакральною дійсністю. [пор. М. Eliade 1999.] Сакральне на відміну від профану являє собою дотик того, що насправді існує, є реальним, так як прибудинкові сади, парки, куди ходили з батьками та бабусями, чи зустрічалися з друзями. Ян Парандовський, відтворюючи Львів своєї юності, згадує „великий, знайомий світ. Його стежки висипані піском, газони огорожені металічними прутами, кам'яні плити тротуару, одна ціла, інші тріснуті; під бордюрами пливуть річні стоки, відносячи пташині пера і листя; з вікон підвалів пропливає запах дерева, яблук, свіжо шаткованої капусти або лиш самої темноти та вологості; горобці тікають від підлітаючих галок, тут зі своїх гнізд під бібліотекою Оссолінських” [Parandowski 1953 : 6]

Той простір залишає незатерті сліди в культурі, є невід'ємною частиною людського існування. З точки зору антропологічного функціоналізму, сакральною істотою є організація часопростору, відокремлення доторкнених ієрофанією елементів, що дозволяють орієнтуватися. Тими елементами, в принципі, може стати все, за умови, що об'єднується з ними достатньо сильний емоційний багаж.

„Углибині, з лівої сторони, маячила перспектива театру, лиш як морський маяк, вабив мене будиночок далеко менш видимий, він стояв на розі майдану Духа – кіоск з витворами пана Кавура-са.” [Lem 2000 : 59] - читаємо у Високому Замку. У іншому місці

пунктом для організації простору стає кондитерська Залевського, яка спокшала не тільки знаменитими солодошами, але і вабила ще малих клієнтів можливістю помилюватися незвичайним „глазу-рованим” світом. Так описує його С. Лем: „Насправді, це була сцена [...], оформлена металевим каркасом, на якій декілька разів у рік змінювали декорації, що були фоном для потужних алегоричних статуй та фігур з марципану. Якісь великі натуралісти або ж і Рубенси кондитерських представляли своє бачення, а особливо перед Різдом Христовим і Великоднем, за вітринами відбувалися зачаровані у мигдалеву масу какаої дива. Цукрові Святі Миколві катались на санях, а з їхніх мішків кипіла лавина ласощів; на глазу-рованих мисках відпочивали шинки та заливні риби, а також марципани з тортовою начинкою, при чому та моя інформація не несе чисто теоретичного характеру” [S. Lem 2000 : 59]

або

«Перед Академічним, недалеко від готелю Джордж, знаходився вже інший, не кондитерський магазин, але також дуже важливий, іграшкова Клафтена. Я нічого не знаю ані про його вітрину, ані про подробиці інтер'єру, тому що це святе для мене місце, віднімало мені дар спостереження, я наближався до нього у солодкому приголомшенні, з серцебиттям, відчуваючи, яким випробуванням зараз віддасться моя нездатна до вибору ненаситність. Там купувалися розкішні важкі, пласкі коробки з олов'яними солдатиками, гарматки, що стріляли горохом, дерев'яні фортеці, дзиги, пробкові рушниці [...]» [S. Lem 2000 : 35]

Дитина схильна надати містичного значення речам, на вигляд дуже звичайним. Особливо сильно привертають на це не тільки місця різноманітних радощів, але і елементи природи. В очах молоді людини, але за кордоном добре знаного простору, відбуваються речі незвичайні і прекрасні, часто своє місце там знаходять події, зачерпнуті від почутих історій чи книжок: *«А це тоді читав я Ольбрахових героїв Кашковського і не знав Урича, що лежав з другої сторони Відділу [Чихачова – близько Дрогобича гір –*

КJK], і в якому відбувалися дії [...], тому уявляв собі, як у тих місцях – По відділу –ковбої женуться за закутими в сталь лицарями. Тих лицарів я бачив досить виразно і нехай мені ніхто не пояснює, що їх тоді вже не було» [Chciuk 2002 : 67]

Особливо охоче сягалось до героїчних оповідань, що тісно було пов'язане з бурхливою історією південно-східних територій II Республіки Польщі. Постійна загроза зі сторони сходу чи також з півдня спричинили, що ці території не раз піддавалися тяжким випробуванням. Паралельно розвивалось почуття спільноти в межах «малої вітчизни» і прив'язаність до батьківських земель. Сильнішою, ніж в інших частинах країни, була думка про приналежність до даного регіону і переконання про те, що він незвичайний. Мешканці впевнені, що жодне інше місце на світі не може дати їм так багато щастя, як батьківська сторона.

При цьому слід зазначити, що у літературі простору, який нас зацікавив, найчастіше, радість тлумачиться, як результат незвичайної праведності мешканців К. Макушинський так пише про Львів:

«Він чинив добро, захищав слабких, заступався за безсильних. І тому є радісним. У хвилинах перепочинку радів буйним чином, коли був багатий, будував костьолои, церкви і мечеті, освідчивши кожному братерство, що у справедливій згоді зберіг за щитом його мурів. Це світлий лицар, який на лицарський клейнод собі присягав, що нікого не скривдить, і також з веж цього міста впав світлом на всі навколишні землі. Його наповнювала радість велика, коли у ньому зібралися різні нації, найрізноманітніші, а він, місто Лева, кожному дав дах над головою і ніч дав спокійну. Так, так мої дорогі! Чиста совість, велич серця і піднесеність духу наповнили це місто світлом денним. Тому хоч таке сіре, але таке чарівне!» [Makuszyński 2004 : 57]

Виразним наслідком цих процесів була характерна для більшої частини обговорюваної літератури міфологізація тих територій. Стефан Колачковський, пишучи про їх мешканців, стверджує: *«скоріш можна довіряти об'єктивності суду коханця про коханку,*

аніж жителю прикордонної смуги про те, що стосується землі» Про Україну писав: *«земля, яка вміла привити до себе любов, що кожен, хто її покидав, відтоді страждав невтішною, непереборною, ірраціональною ностальгією, 'у нас по-іншому...»* [Hadaczek 1993 : 44]. В очах авторів, які походять з тієї околиці, вони стають Аркадією, «Слов'янською Атлантидою». Образи національних бід, довір і конфліктів поступаються гарному краєвиду, доброті і мудрості мешканців і т.п. Підкреслюється культурне різномайття цих територій та пануюча там толерантність і відвертість до іншого. Людина, яка там проживала, була тісно пов'язана з природою і за її посередництвом спілкувалась з вічністю.

Відсутність досконалої об'єктивності в аналізованих мною текстах зрештою цілком зрозуміла. Досить часто саме дитина являється провідником по втрачених малих батьківщинах, існуючих вже тільки в пам'яті. Тому оповідання інколи начебто розірвані; автори – люди вже дорослі – пробують перенестись в часи дитинства, і не тільки щоб пригадати собі події минулого, але щоб пережити їх ще раз з враженнями дитини. Повернення до прикордонної смуги дитинства пов'язане з досить сильними емоціями. Як згадує А. Юревич: *«Прикордонні смуги... не для одного серця були сентиментальними, повними ніжності місця. Цей світ перший, самий перший. Це там перший раз йокнуло в серці і відкрились очі. Це там ми робили перші кроки, це там сліди після всього, це було у нашому житті найпершим і єдиним – слова, гріх, закоханість, плач, молоді обличчя наших батьків. [...] так народжується наш внутрішній світ, індивідуально, у кожного з власним міфом, наша внутрішня міфологія живе тільки добрими спогадами і тими, що найбільш запам'яталися»* [Hadaczek 1993 : 44] Повернення до того дитинства – це повернення у неіснуючий вже світ.

Дозрівання до дорослого життя на тих територіях ставало також прискореним дозріванням для зустрічі з таємницею смерті і кінцем світу прикордонної смуги. Чеслав Мілош в «Родинна Європа» напише: *«Країна чи держава повинна існувати довше ніж»*

одиниця. У будь-якому випадку це має бути сумісне з порядком речі. Однак, сьогодні зустрічаються мешканці різних Атлантид, які пережили катастрофи. Їх землі з плином часу трансформуються в їх пам'яті та наберуть вже неперевіраних форм» [Miłosz 1959 : 90]

У Місячній Землі читаємо: «[...] тоді у його очах бриніли слюзи зворушення, ми насміхаємось. Часом треба спочатку відійти і щось втратити, щоб зрозуміти, як любили» [Chciuk 2002a : 47]

"*Bo Lwów to nie jest tylko okolica na tarach -*

To ludzie - to piosenka -

to ta towa -

ten zapach"

[Hemar 1990 : 183].

БІБЛІОГРАФІЯ

- Chciuk2002 – Chciuk A. *Atlantyda* – Warszawa 2002 – с. 157
Chciuk 2002a – Chciuk A. *Ziemia księżycowa* -Warszawa 2002 – с. 153
Hadaczek 1999 – Hadaczek B., *Kresy w literaturze polskiej. Studia i szkice* – Gorzów Wielkopolski 1999 – с. 300
Hemar 1990 – Hemar Marian Chlib kulikowski - Warszawa 1990 – с. 190
Hlib 1998 – Hlib E. *Moje chodzenie po Lwowie (do 1945 r.)* - Wrocław 1998 – с. 112
Kalthenberg 1991 – Kalthenbergh L., *Ułamki sztuczonego lustra* - Warszawa 1991 – с. 209
Lem 2000 – Lem S. *Wysoki Zamek* - Kraków 2000 – с. 151
Libura 1990 – Libura H.H. *Percepcja przestrzeni*, Warszawa 1990 -
Makuszyński 2004 – Makuszyński K. *Uśmiech Lwowa* - Radom 2004 – с. 51.
Parandowski 1953 – Parandowski J. *Zegar słoneczny* – Warszawa 1953 – с. 136
Uliasz 2001 – Uliasz St. *O literaturze kresów i pograniczu kultur. Rozprawy i szkice* – Rzeszów 2001 – с. 218
Vincenz 1983 – Vincenz S. *Dialogi lwowskie / Po stronie dialogu* – Warszawa 1983 – с. 268
Статья надійшла 20 жовтня 2013 р.